

LYUDMYLA FEDOROVYCH

National Pedagogical University named after V. Hnatiuk, Ternopil, Ukraine

Розвиток і виховання дітей раннього віку: вивчення і прогноз

SUMMARY

Based on theoretical analysis of foreign and national scientists concerning features of mental development of early age children, a comprehensive technique for diagnosing of a state of mental and physical development was created, criteria, indicators and possible conclusions were determined. Diagnosing and detecting of child development disorders is the first step to predict and organize correctional and developmental procedures and to form successful compensatory mechanisms. Necessity to prevent mental and physical developmental disorders of early age children and to create social and educational environment for personal development is necessary for adequate treatment and rehabilitation, psychological and educational activities and makes important issues of special pedagogy and psychology forwarded on searching of techniques for studying of early age children's development and education methods for them.

Key words: children, development, early age, diagnosis, method

Дитинство – єдина і багатогранна система, яка визначає початковий етап становлення особистості. Людство усе більше вдивляється в процес і які органічно включають період дитинства й перетворило його на один з пріоритетних об'єктів загальногуманітарних досліджень. На постнекласичному етапі розвитку науки і філософії дитинство розглядається як складний і багатовимірний феномен, опосередкований багатьма соціально-культурними чинниками, а дитина виступає активним учасником усіх соціальних і природних процесів, що виводить вивчення дитини на міждисциплінарний рівень дослідження. Проте, кожна з наук: педагогіка, психологія, соціологія, культурологія, фізіологія спирається на власне розуміння становлення особистості дитини і сенсу її життя. Соціальна значущість цього етапу постійно

зростає й, відповідно, зростає і роль дошкільної освіти, атакож тенденції до розгляду її ланки, зокрема раннього віку.

Прийняття «Національного плану дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року (2009), Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті (2002), законів «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» (2013), «Про дошкільну освіту» (2001), «Про охорону дитинства» (2001) сприяє забезпеченню оптимальних умов, як базису прогнозування повноцінного розвитку особистості майбутнього громадянина з раннього віку [4, 6]. Свідченням цього є визначені Комітетом ООН з прав дитини раннього дитинства такі риси:

1) переживають найшвидший період зростання і змін свого життя у формуванні організму, розвитку і становлення нервової системи, придбання життєвих навичок і комунікативного потенціалу з грудного віку;

2) формується стійка емоційна прихильність до своїх батьків і інших людей, які піклуються про них, які відповідали б їх індивідуальності й враховували їх здібності, які розвиваються;

3) встановлюють власні і важливі для них взаємини зі своїми однолітками, молодшими або старшими їх за віком, вчаться обговорювати і координувати загальні дії, вирішувати конфлікти, виконувати домовленості і брати на себе відповідальність за інших;

4) активно сприймають фізичні, соціальні і культурні сторони навколишнього світу, поступово набувають досвіду у взаємодії як з іншими дітьми, так і з дорослими;

5) закладається основа фізичного і психічного здоров'я, емоційного захисту, культурної й особистісної індивідуальності;

6) зростання і розвиток дітей залежать від їх індивідуальності, статі, умов життя, сімейного оточення, системи догляду і виховання;

7) розвиток дітей, значною мірою, визначається рівнем розуміння їх потреб, яке існує в цьому суспільстві, відношенням до них, а також усвідомленням їх активної ролі в сім'ї і суспільстві;

8) врахування індивідуальних інтересів, досвіду і проблем, з якими стикається кожна дитина, є початковим моментом в реалізації його прав в цей відповідальний період його життя [5].

Отже, раннє дитинство – істотно важливий період в житті людини й зумовлює необхідність врахування відмінностей, попередження впливів несприятливих чинників, як реалізацію прав дитини у цей період життя.

Досягнуті успіхи в останній чверті XX ст. в дослідженні немовлят з перших днів життя сприяли не лише корінним змінам уявлень в медицині, педагогіці й психології відносно розвитку дітей, але і відношенню до них в ранні періоди. Сьогодні громадськість і суспільство все більш глибоко розу-

міють, що основи фізичного і психічного здоров'я закладаються в ранньому дитинстві й забезпечують подальший інтелектуальний розвиток, соціальну активність, формування особистісних та індивідуальних якостей на все життя. Тільки в перші свої три роки діти навчаються тому, що будуть використовувати протягом усього подальшого життя. Оскільки, клініцистами підкреслюється висока частота народження дітей з перинатальною патологією центральної нервової системи, що досягає більше 30 дітей із 100 народжених (Ю. Вельтищев, 1995), то в останні десятиліття в сфері спеціальної педагогіки і психології зріс інтерес до ранньої допомоги дітям, авченими (Т. Волосовец, О.Єкжанова, М. Малофєєв, О.Мастюкова, О.Приходько, Ю.Разенкова, О.Стребелєва, В. Тарасун, М.Шеремет та ін.) розробляються концепції раннього виховання, діагностики й корекції різних відхилень в розвитку дітей перших років життя [1, 4].

Нині відомі йвикористовуються різні діагностичні методики, а саме: стандартизовані шкали обстеження немовлят (Л.Журба, О. Мастюкова, (1981); Г. Пантюхіна, К.Печора, Е. Фрухт, (1983); Ю.Лісичкіна, (2004); М. Дунайкін, (2001);О.Стребелєва (2005)та ін.); Н. Карпенко, (2008); методика Н. Бейлі (шкала розвитку немовлят і дітей раннього віку (1993); скринінгова методика психомоторного розвитку дітей з перинатальною енцефалопатією (шкала Гіффітс, в перекладі О. Кешішян, (2000))та ін. [2, 8].

Разом з тим, орієнтація національної освіти на особистість дитини зумовлює нову стратегію виховання на основі гуманістичних засад, що передбачає визнання особистості дитини найвищою суспільною цінністю, продуктом усього суспільства. У вітчизняній дитячій психології і дошкільній педагогіці визнана необхідність здійснення систематичного контролю за ходом психічного розвитку дітей, оскільки в період раннього і дошкільного дитинства відбувається активне формування особистості дитини, яке безпосередньо залежить від його соціально-культурних умов. Узгодити педагогічний процес із сучасними суспільними вимогами до дитини, що стрімко змінюються, допоможе, на думку вчених (Л. Артемова, О. Кононко, Н. Побірченко та ін.), оновлення дидактичних засад освіти шляхом упровадження стратегії суб'єкт-суб'єктного виховання, здійснення особистісно орієнтованого підходу [2, 3, 4].

Основою реалізації особистісно орієнтованого підходу в процес навчання і виховання дітей дошкільного віку є психолого-педагогічна діагностика. Оскільки, починаючи з раннього дитинства, необхідно формувати особистість, здатну перемагати труднощі, орієнтуватися у нових ситуаціях, то діагностика розвитку дітей раннього віку покликана допомагати педагогам і батькам правильно будувати педагогічний процес. Адже з раннього віку

зкладається тип людини, котра все життя зберігає здатність змінюватися, активно будувати та перебудовувати свій внутрішній світ. У цьому зв'язку, психолого-педагогічну діагностику розвитку дітей раннього віку потрібно розглядати як загальний підхід до організації особистісно орієнтованого процесу, спрямованого на забезпечення умов для повноцінного індивідуального зростання кожної дитини. Крім цього, необхідно розрізняти діагностику як загальний підхід і діагностування – як складову процесу практичної педагогічної, корекційної, превентивної діяльності, бо якщо дорослі в цей віковий період своєчасно нададуть підтримку дитині, особливо дитині з порушеним розвитком, то вона буде розвиватися природним шляхом.

Діагностування є своєчасне виявлення, оцінювання та аналіз перебігу індивідуального розвитку дитини. На необхідність такого діагностування вказують вчені Л. Божович, З. Гільбух, В. Мухіна, Н. Карпенко, Н. Серебрякова, О. Стребелева та ін. [4, 6]. Оскільки, сьогодні відпустка матері для догляду за дитиною подовжена до трьох років і більшість дітей у ранньому віці виховуються в умовах сім'ї, то знаннями, вміннями і навичками проведення та організації систематичного контролю за природним ходом розвитку дитини раннього віку повинні володіти як фахівці, так і батьки. Для ефективного управління раннім розвитком дитини потрібно глибокі знання загальних і специфічних закономірностей розвитку в нормі й дітей різних категорій з психофізичними порушеннями, онтогенезу їх психіки, тощо.

Розвиток дитини вважають нормальним (Л. Пожар, 1966) за таких умов:

- коли рівень її розвитку відповідає рівню більшості дітей її віку або старшого віку, з урахуванням умов розвитку суспільства, членом якого вона є;
- коли дитина розвивається своїм власним природним шляхом, що сприяє розвитку її індивідуальних властивостей, здібностей і можливостей, долаючи можливі негативні впливи зі сторони власного організму та середовища;
- коли дитина розвивається у відповідності з вимогами суспільства, що визначає як певний інтелектуальний рівень, форми поведінки, так і подальші перспективи її адекватного творчого соціального функціонування в період зрілості.

У цьому зв'язку, рання діагностика розвитку і попередження соціальних відхилень на ранніх стадіях формування особистості важливе і актуальне завдання сучасної корекційної педагогіки і психології, що спонукає до розробки й систематизації діагностичних методик та дидактичних матеріалів для роботи з дітьми раннього віку. Тому *мета дослідження* полягала у вивченні та розробці ефективної комплексної методики психолого-педагогічного діагностування розвитку дітей від народження до 3-х років, яка б дозволяла

контролювати батькам розвиток дитини в умовах сім'ї та оцінювати його якість й відповідність віку фахівцями.

Завданнями нашого дослідження були: теоретичний аналіз психолого-педагогічних методик діагностування розвитку дітей від народження до 3-х років; адаптація відомих методик та включення у склад розроблюваного комплексу психолого-педагогічних методик і дидактичного матеріалу для діагностування пізнавального розвитку дітей від народження до 3-х років для батьків та фахівців.

Довгий час в Україні тривав спад у народженні дітей, що призвів до зникнення у багатьох дошкільних закладах груп для дітей раннього віку. Сьогодні спостерігається поступове зростання темпів народжуваності, але молоді батьки, зазвичай, «не обтяжені» знаннями про власних дітей із питань виховання дітей раннього віку, зокрема з особливостей їх психомоторного, мовленнєвого, емоційного розвитку, тощо. Проте, раннє втручання фахівців і активна участь батьків може попередити або виключити необхідність компенсуючого навчання в старшому дошкільному віці. Тому, явна потреба сьогодення – діагностування і раннє виявлення дітей із порушеннями психічного розвитку, їх диференціальна діагностика [1, 3]. Раннє дитинство як найбільш значущий етап психолого-педагогічного впливу, бо пластичність мозку дитини раннього віку, інтенсивний темп розвитку, сензитивність формування емоцій, мовлення, визначають великі потенційні можливості ранньої корекційної допомоги. Кожна категорія дітей з психофізичними порушеннями (порушення інтелекту, мовлення, опорно-рухового апарату, тощо) мають свої специфічні особливості розвитку, які по-різному впливають на процеси їх соціалізації. Діти до трьох років переважно виховуються у сім'ї (відпустка матері по догляду за дитиною подовжена) і не охоплені системою суспільного виховання, де діагностика є складовою педагогічного процесу. Педагоги і батьки повинні орієнтуватися на дитину як особистість, керовану зсередини, як особу активну, самостійну й творчу, здатну приймати рішення щодо власного життя. Тому діагностування потрібно розглядати як:

- обов'язковий процес у сімейному і суспільному вихованні дітей;
- засіб здійснення особистісно орієнтованого підходу у вихованні;
- основу створення умов для індивідуального й особистісного розвитку та самореалізації кожної дитини;
- провідну умову попередження виникнення інтелектуальних, мовленнєвих і соціальних порушень, проблем адаптації особистості дитини в сучасному швидко змінному суспільстві;
- спосіб перевірки доцільності й результативності педагогічного впливу сім'ї, дошкільної установи й соціальних інституцій на дитину.

Перелічене робить діагностування складовою практичної діяльності дітей, психологів, педагогів і батьків. Діагностуванням повинен володіти кожен педагог, бо психологічна компетентність педагога є умовою гуманізації навчально-виховної роботи та гарантією ефективності педагогічного процесу з врахування індивідуальності дитини, що розширює можливості педагогів самостійно розв'язувати педагогічні проблеми.

Отже, визначаємо діагностування як основну умову особистісно орієнтованого навчання і виховання дітей раннього дошкільного віку, що дає змогу виявити динаміку розвитку, передбачити результативність організації педагогічного впливу корекційних і профілактичних заходів.

Вихідними позиціями для розробки психолого-педагогічного діагностування дітей раннього дошкільного віку є теоретичні позиції, покладені в основу діагностування: культурно-історична концепція психічного розвитку Л. Виготського; теорія провідної діяльності О. Леонтьєва; періодизація психічного розвитку Д. Ельконіна; концепція спілкування дитини з дорослими М. Лісіної; положення І. Павлова про те, що чим молодший організм, тим нервова система пластичніша і гнучко реагує на впливи ззовні [1, 3, 8].

Психічний розвиток нормальної дитини та з порушеннями відбувається за загальними закономірностями розвитку психіки людей, які не мають відхилень, а також мають місце: усі стадії онтогенезу (немовля, ранній, дошкільний, молодший шкільний, підлітковий, юнацький вік тощо); сензитивні, тобто найсприятливіші для становлення певних психічних функцій, періоди; провідні види діяльності та їх послідовність – гра, навчання, праця. Проте, при цьому змінюються: темп психофізичного розвитку; його терміни; якісні та кількісні характеристики. Визначальним у психічному розвитку нормальної дитини і з порушеннями є соціальний фактор, її навчання та виховання, опора на зону актуального (досягнення на даний момент) та найближчого (потенційна зона) розвитку, на сензитивний період. Водночас, розвиток дітей з порушеннями розвитку характеризується своєрідністю, зумовленою органічним чи функціональним порушенням їх нервової системи або аналізаторів, ступенем пошкодження, часом виникнення дефекту, його структурою, соціальною ситуацією (час виявлення дефекту, своєчасність і наявність педагогічного впливу, компенсаторний шлях розвитку), тощо.

Для того, щоб дитина успішно розвивалася, необхідно пам'ятати, що з перших днів життя найбільш важливими для неї є батьки, у взаємодії з якими розвивається її особистість. Тому, у роботі з дітьми раннього віку важливу роль відводять батькам, бо їх активність і думка є такими ж значущими, як і участь професіоналів. При розробці комплексу методик та дидактичного матеріалу у діагностування розвитку дітей раннього віку нами використовувалися окремі методики Л. Венгер, Н. Карпенко, О. Ко-

нонко, Н. Серебрякової, О. Стребелевої та ін.), враховувалися залежність розвитку дитини від дій дорослої людини, насамперед батьків, що є особливістю цього етапу [1, 4, 8]. Саме постійна взаємодія й спілкування з батьками, як потреба дитини вже в перші дні життя, джерело її подальшого розвитку, зумовили вибір методу фіксованого спостереження в природних (спілкування, гри) ситуаціях для батьків і спостереження та обстеження в експериментальних (за допомогою іграшок) ситуаціях для фахівців. Спостереження включали два основні об'єкти – дітей і середовище в якому діти знаходяться й передбачали: отримання інформації про психофізичний розвиток дитини; оцінку забезпечення індивідуальних потреб кожної дитини у вихованні та реалізації прав і освітніх потреб дітей у віці від 0 до 3 років з нормальним порушенням розвитку і здоров'ям: діти групи ризику (недоношені, генетичні й рухові порушення, аутизм, вроджені аномалії, тощо).

Нами, на основі Програми розвитку та виховання дитини раннього віку «Зернятко» (2004), розроблено й адаптовано комплексну методичку та дидактичний матеріал. Скринька «Малятко» для дітей раннього віку дозволяє оптимально забезпечити діагностування за допомогою іграшок і спостереження за ходом психофізіологічного розвитку дитини в умовах освітніх закладів, психолого-медико-педагогічних консультацій та сім'ї, а також виявлення потенційних можливостей розвитку й організації психолого-педагогічного супроводу відповідно до особистісних потреб дитини – компенсуючого, консультативно-діагностичного чи корекційно-розвиваючого [6, 7].

Діагностичний етап складається з декількох рівнів:

I рівень. Скринінг-діагностики, що дозволяє виявити “підозри” щодо відхилення в розвитку. Основним методом на цьому рівні є скринінг за чинниках ризику.

II рівень. Клінічні обстеження, які проводяться лікарями-фахівцями на базі медичних установ. З цією метою проводяться обстеження слуху, зору і нервової системи.

III рівень. Комплексна медико-психолого-педагогічна діагностика проводиться неврологом, психологом і педагогом-дефектологом.

IV рівень. Поглиблена психолого-педагогічна діагностика функціональних особливостей дитини, що проводиться з метою розробки індивідуальної програми розвитку.

V рівень. Оцінка динаміки розвитку дитини (тими ж методиками, що і на 4 рівні). Залежно від проблем, виявлених на попередніх рівнях діагностики, кожен фахівець для поглибленого вивчення дитини може використовувати різні методики.

За Програмою «Зернятко» (2004) розвиток та виховання дитини раннього віку здійснюється за наскрізними освітніми лініями: фізичний,

емоційно-соціальний, пізнавальний, мовленнєвий, екологічний та художньо-естетичний розвиток, зміст яких на кожному віковому етапі конкретизується. Таке виокремлення освітніх ліній є умовним, проте кожна лінія базується на конкретних показниках розвитку дитини даного вікового етапу, що дозволяє орієнтуватися в динаміці змін та термінах виникнення новоутворень [6].

Для батьків дітей раннього віку розроблено електронний варіант «Щоденника психолого-педагогічного спостереження і обстеження психофізичного розвитку дітей раннього дошкільного віку», де методичне забезпечення динамічного психолого-педагогічного спостереження розвитку дитини поділено за лініями розвитку та показниками (з врахуванням епікрізних термінів): кожного місяця для дитини 1-го року, кожні три місяці для 2-го, кожні шість місяців для 3-го року життя. Результати спостереження й кількісна оцінка підсумовуються за сумую балів періодично й пропонується батьками зробити висновок про розвиток власної дитини [7]. Для психологів і педагогів розроблено комплексну експрес-методику обстеження пізнавального розвитку дитини 1-го, 2-го, 3-го року життя з використанням діагностичної скриньки «Малятко». Методика для дитини 1-го року життя, передбачає використання 8 завдань, а саме: «Встановлення контакту з дитиною», «Збери 3-складову пірамідку», «Поклади кульку в коробку», «Кубик», «Кубик і кулька», «Мотрійка», «Предметні картинки», «Що звучить».

Для дитини 2-го року життя, передбачається використання 12 завдань, а саме: «Встановлення контакту з дитиною», «Поклади кульку в коробку», «Збери 3-складову пірамідку», «Кольорові кубики», «Збери кільця за кольором», «Мотрійка», «Возик», «Кольорові палички», «Парні картинки», «Розірвані картинки», «Хто як говорить», «Що як звучить».

Для дитини 3-го року життя, передбачається використання 15 завдань, а саме: «Встановлення контакту з дитиною», «Поклади кульку в коробку», «Збери 3-4-складову пірамідку», «Збери 5-складову пірамідку», «Кольорові кубики», «Збери кільця за кольором», «Збери кільця на мотузку», «Мотрійка», «Возик», «Кольорові палички», «Парні картинки», «Розірвані картинки», «Картинки з відсутніми елементами», «Нагодуй тварин», «Що звучить» [7].

Необхідною умовою проведення діагностики є природність експериментальних ситуацій, емоційний комфорт дитини, її хороше самопочуття. Вирішальна роль в створенні такої обстановки належить психологові, що проводить діагностування. Діагностика повинна проводитися у присутності матері чи іншої близької дитині людини. Іноді можна запропонувати матері самій провести діагностування завданнями під спостереженням психолога. Комплексна методика може використовуватися в діагностичних чи прена-

тальних центрах, консультаційних пунктах, стаціонарах, дитячих будинках, поліклініках і дитячих освітніх установах. *Критеріями оцінювання діяльності дітей раннього віку* визначили: *контактність, прийняття й розуміння завдання; способи виконання завдання; здібність до наслідування, научованість у процесі обстеження; ставлення до результату своєї діяльності.*

Контактність, прийняття й розуміння завдання передбачає згоду дитини виконувати запропоноване завдання, взаємопорозуміння і взаємодію з дорослим, виявлення зацікавлення завданнями і спілкуванням з дорослим.

При спостереженні й обстеженні дітей раннього віку відмічаються способи виконання завдання: самостійне виконання завдання; виконання завдання за допомогою дорослого (можливе експериментальне навчання до 3 разів); самостійне виконання завдання після навчання. Під адекватними діями розуміють: відповідність дій дитини меті даного завдання, характеру дидактичного матеріалу і вимогами інструкції дорослого. Примітивними вважаються силові або хаотичні дії без урахування властивостей предметів та інструкції. Неадекватні дії при виконанні завдання свідчать про порушення розвитку дитини. Допустимі наступні види допомоги: виконання дій за наслідуванням; за наслідуванням з використанням вказівних жестів; після показу з використанням словесної інструкції [7].

Відношення до результату діяльності проявляється зацікавленістю у діяльності й кінцевому результаті, що характерні для дітей з нормальним розвитком і байдуже відношення до результату – для дитини з порушеннями.

Результати виконання завдань відображаються кількісною оцінкою в балах:

0 балів – у випадках, коли дитина не взаємодіє з дорослим, поводить себе неадекватно по відношенню до завдання і не розуміє його мети.

0,25 бала – у випадках, якщо дитина сприймає завдання, починає працювати з дорослим, прагне досягти мети, але самостійно виконати завдання не може, в процесі діагностичного навчання діє адекватно, але після навчання не переходить до самостійного виконання завдання.

0,5 бала – дитина одержує, якщо взаємодіє з дорослим, сприймає завдання, розуміє його мету, але самостійно завдання не виконує; в процесі діагностичного навчання діє адекватно, а потім переходить до самостійного способу виконання завдання.

1 бал – дитина одержує якщо відразу починає взаємодіяти з дорослим, приймає і розуміє завдання і самостійно знаходить спосіб його виконання.

Сумарна кількість балів, одержаних дитиною при виконанні завдань, є показником пізнавального розвитку й дає можливість визначити (високий достатній, середній, низький) рівень пізнавального розвитку дитини 1-го, 2-го, 3-го року життя.

Проте, об'єктивні висновки щодо психофізичного розвитку дітей можливі, за умови, якщо результати спостереження батьків за освітніми лініями фізичного, емоційно-соціального, пізнавального, екологічного, мовленнєвого та художньо-естетичного розвитку відповідно показників співпадають з результатами експериментального діагностування пізнавального розвитку фахівцями за рівнями (високий достатній, середній, низький) (Таб. 1.).

Отже, динамічний хід психофізичного розвитку дітей раннього віку, не залежно від місця їх перебування, можна визначити за умови здійснення спостереження батьків і діагностування фахівців з використанням комплексної методики й дидактичного матеріалу діагностичної скриньки «Малятко» та співпадання їх результатів.

Як свідчить практика, на основі результатів діагностування й виявлення затримки порушення розвитку дитини відбираються відповідні методи корекції виявлених відхилень, розробляється індивідуальна комплексна абілітаційна, реабілітаційна чи корекційно-розвиваюча програма розвитку і виховання дитини щомісячно на першому, на три місяці – на другому та на шість місяців – на третьому роках життя за напрямками: фізичний розвиток, емоційно-соціальний розвиток, пізнавальний розвиток, розвиток мовлення, екологічний розвиток, художньо-естетичний розвиток. Результати діагностування можуть бути використані для індивідуального консультування батьків, вихователів або фахівців-медиків (педіатр, невропатолог, психоневролог, психіатр та ін.).

Отже, розроблена і апробована комплексна психолого-педагогічна діагностика дітей раннього віку вирішує основні завдання спеціальної педагогіки й психології щодо виявлення первинного дефекту й прогнозу організації корекційно-розвиваючого процесу й успішного формування компенсаторних механізмів порушень та попередження можливих вторинних наслідків, що може значною мірою, а іноді й повністю нейтралізувати дію первинного порушення на хід психофізичного розвитку дитини та позитивно позначиться на її особистісному розвитку, бо часто в інший період досягти позитивного впливу й повноцінної компенсації практично неможливо.

ЛІТЕРАТУРА

- Енциклопедія діагностичних методик щодо з'ясування стану розвитку дітей раннього віку.* Дайджест 1 / Упор. К.Л. Крутій, Л.О. Федорович. Запоріжжя: ТОВ «ЛПІС» ЛТД, 2012, 204 с.
- Карпенко Н. В. *Діагностика психічного розвитку дитини в роботі педагога (вчителя, вихователя):* Навч. посібник. К.: Каравела, 2008, 192 с.
- Кукурудза Г. В., Мартиненко І. В., Сідельнік Л. Л. *Принципи надання послуг раннього втручання дітям з порушеннями у розвитку* / Г. В. Кукурудза, І. В. Мартиненко, Л. Л. Сідельнік // *Корекційна педагогіка.* 2007. №3, 29–34 с.

Таб. 1. Висновки за результатами спостереження батьків та експериментального обстеження пізнавального розвитку дітей 1-го, 2-го, 3-го року життя психологом

Узагальнені висновки за результатами спостереження батьків	Узагальнені висновки за результатами обстеження (балами) пізнавального розвитку фахівцями
<p><i>Високий рівень:</i> – фізичний, емоційно-соціальний, пізнавальний, екологічний, художньо-естетичний розвитку та розвитку мовлення у дитини...(вказати вік) у природних умовах протікає з випередженням на ... місяців, що відповідає віковій нормі.</p> <p><i>Достатній рівень:</i> – фізичний, емоційно-соціальний, пізнавальний, екологічний, художньо-естетичний розвитку та розвитку мовлення у дитини...(вказати вік) у природних умовах протікає відповідно віковій нормі; (у межах вікової норми).</p> <p><i>Середній рівень:</i> – фізичний, емоційно-соціальний, пізнавальний, екологічний, художньо-естетичний розвитку та розвитку мовлення у дитини... (вказати вік) у природних умовах протікає у межах вікової норми, (незначна затримка темпу освітньої лінії розвитку (вказати якої) на...місяців);</p> <p><i>Низький рівень:</i> – фізичний, емоційно-соціальний, пізнавальний, екологічний, художньо-естетичний розвитку та розвитку мовлення у дитини ... (вказати вік) у природних умовах протікає із легкою, (значною, вираженою, глибокою) затримкою темпу освітньої лінії розвитку (вказати якої), що зумовлено ...(указується медичний діагноз)</p>	<p><i>Високий рівень:</i> – пізнавальний розвиток у дитини ... (вказати вік) за освітніми лініями (фізичний, емоційно-соціальний, пізнавальний, екологічний, художньо-естетичний розвитку та розвитку мовлення) із значним випередженням, що відповідає віковій нормі;</p> <p><i>Достатній рівень:</i> – пізнавальний розвиток у дитини ... (вказати вік) за освітніми лініями (фізичний, емоційно-соціальний, пізнавальний, екологічний, художньо-естетичний розвитку та розвитку мовлення), що відповідає віковій нормі (у межах вікової норми);</p> <p><i>Середній рівень:</i> – пізнавальний розвиток у дитини ... (вказати вік) за освітніми лініями (фізичний, емоційно-соціальний, пізнавальний, екологічний, художньо-естетичний розвитку та розвитку мовлення) із затримкою, що у межах вікової норми;</p> <p><i>Низький рівень:</i> – пізнавальний розвиток у дитини ... (вказати вік) за освітніми лініями (фізичний, емоційно-соціальний, пізнавальний, екологічний, художньо-естетичний розвитку та розвитку мовлення) із легкою затримкою (значною, вираженою, глибокою), що зумовлена ... (вказати клінічний діагноз).</p>

Методичні рекомендації до програми розвитку та виховання дитини раннього віку, «Зернятко»/ За ред. О. Л. Кононко. К., Кобза, 2004. 188 с.

Осуществление прав ребенка в раннем детстве Сорок первая сессия комитет по правам ребенка, Женева, 9–27 января 2006 года. Замечание общего порядка № 7 (2005). Адрес в интернет: http://www.spbdeti.org/files/MPA_rannee_detstvo.doc

Програма розвитку та виховання дитини раннього віку, «Зернятко»/ За ред. О.Л. Кононко. – К., Кобза, 2004. 192 с.

- Психолого-педагогічна діагностика розвитку дітей раннього дошкільного віку: Навчально-методичний посібник / За науковою редакцією Л. О. Федорович. Укладачі: О. В. Гнітій, І. В. Макаренко, Л. О. Федорович-Кременчук: «Християнська Зоря», 2008. 217 с.*
- Разенкова Ю. А. *К вопросу об использовании отечественных и зарубежных методик диагностики психомоторного развития в качестве инструментов раннего выявления возможных отклонений в развитии. Дискуссионные аспекты проблемы.* Альманах института коррекционной педагогики рао. Выпуск 2 / 2000. Адрес в интернет: ise.iip.net/almanah/2/st12.htm